

Eski Anadolu'da Arı ve Bal

Bee and Honey in Ancient Anatolia

Hüseyin Üreten*

Özet

Bu çalışmanın amacı, uzmanlık alanımıza giren eski Anadolu kültür tarihi çerçevesi içinde, mümkün olduğunca antik kaynaklara ve yazıtlara dayanarak, ilk tarihi çağlarda, Hitit toplumunda ve antikçağ Anadolu'sunda arı ve bal konularını incelemektir. Bunu yaparken ortaya tamamen yeni ve özgün sonuçlar koymaktan çok mevcut eskiçağ kaynakları ışığında daha önce ortaya çıkmış, ancak dağınık bir durumda bulunan bilgileri bir arada ve sistemli bir şekilde Türk okuyucusuna aktarmak amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu, Arı, Bal.

Abstract

Within the framework of old Anatolian cultural history as my area of expertise, the aim of this study is to examine the subjects of bee and honey in the first historical periods, in the Hittites society and ancient Anatolia, basing on mainly ancient sources and inscriptions. Rather than entirely new and original outcomes, with the help of available ancient sources, it is intended to provide Turkish readers with an organized and systematic study using written but desultory data.

Key Words: Ancient Anatolia, Bee, Honey.

Bizi, bu yazımızda sunduğumuz eski Anadolu toplumlarında arıcılık ve balın yerini araştırmaya yönelten, 2010 yılının Nisan ayında Üniversitemizin Çine Belediyesi ve Çine Gelişim Vakfı ile ortaklaşa gerçekleştirdiği “Çine Arıcılık Müzesi'nin Açılışı” nedeniyle Çine'de düzenlenen VI. Müzecilik Çalıştay ve Paneli'nin Çine Arıcılık Müzesi'ni konu alan bildirilerin yer aldığı kitapçık oldu. Adı geçen eserin ilk satırlarında “(Çine) İlçemiz ‘**dağından yağ ovalarından bal akan**’ deyimiyle anılmaktadır.” cümlesinin anlamı tarihi çağlar içinde geçerli değil miydi? Yakın zamanlarda arıcılık ve bal ile ilgili yapılan çoğu araştırmalar arının biyolojik yaşamı ve bal üretimiyle, arıdan sağlanan ürünlerle ya da arıcılığın toplumumuz iktisadi yapısı içindeki yeri gibi konuları ortaya çıkarmak amacıyla kaleme alınmaktadır. Bu çeşit incelemelerde antikçağlardan günümüze kadar uzanan süreç içerisinde arılar ve onların ürünleri hakkında kronolojik sıra düzeninde yazılı ya da görsel anlatımlı açıklamalar fazla yapılmamaktadır. Böylece ‘ilk uçan böcekler’ grubundan olan arıların insanla ilişkisi ve

---

* Yrd. Doç. Dr.; Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü -AYDIN

arıcılık çalışmalarının günümüze kadarki süreç içerisinde antikçağlara ilişkin kısmı göz ardı edildiğinden, deyim yerindeyse bir yan figür niteliğinde tarih sahnesine yansımaktadır.

“Çevrimiçi Tematik Türkoloji Dergisi” olarak nitelendirilen “*Acta Turcica*”nın Ocak 2011 tarihine ait 1.sayısı “*Kültürümüzde Arı ve Arıcılık*” konulu çalışmalara ayrılmıştır.¹ Bu sayıda konuya dil, tarih, kültür tarihi, sosyal tarih, antropoloji, sosyoloji, edebiyat gibi farklı bilim dallarının veri ve metotlarıyla yaklaşmıştır. Fakat antikçağlara ilişkin arıcılık konusunu ele alan araştırmaların çok olduğunu söyleyemeyiz.² Konu ile uzaktan ya da yakından ilgili olan hemen herkes, arıcılığın gerektirdiği bilgi ve uygulamalar ile bal çeşitleri ve özellikleri gibi konuları bilir de İ.Ö. II. binyıl Anadolu halklarından olan Hititler’in iktisadi yapısı içinde arıcılık ve balın sahip olduğu önemi neden bilmez?

Niçin tarih çerçevesi içinde, arıcılık konusunun Anadolu toplumlarındaki yeri tüm olarak ele alınmasın?

Bu sorunun bir bölümünü –uzmanlık alanımıza giren- eski Anadolu kültür tarihi çerçevesi içinde, ilk tarihi çağlarda, Hitit toplumunda ve antikçağ Anadolu’sunda arı ve bal teşkil etmektedir. Bu nedenle Kültepe-Kaniş kaynaklı eski Asurca belgelerle Hititlerin başkenti Boğazköy-Hattuşa arşivlerinin zengin çivi yazılı tabletlerin ve antikçağa ilişkin birincil ve ikincil nitelikli kaynakların incelenmesi gerekliydi. Böylece bize çok ilgi çekici gelen ve henüz çok az değinilmiş bu konuyu araştırmaya karar verdik.

Burada “*Eski Anadolu'da Arı ve Bal*” isimli araştırmamızın eski Anadolu’nun ilk tarihi çağlardaki önemini tanıyabilmek amacıyla yürüttüğümüz çalışmada Sümerolog Doç. Dr. İrfan ALBAYRAK’ın Archivum Anatolicum’un 5. sayısında yayımlanan “*Kültepe’den Değişik Bir Masraf Listesi*” isimli makalesinden; Hititler ile ilgili kısmında ise Eskiçağ Tarihcisi Yrd. Doç. Dr. Sedat ERKUT’un *Acta Turcica*’nın ‘Kültürümüzde Arıcılık’ ana konusunun ele alındığı 1. sayısında yayımlanan “*Hititler’de Arı ve Bal*” isimli makalesinden ve Antikçağ Anadolu’suna ilişkin olarak da Arkeolog-Numizmat Dr. Dinçer Savaş LENGGER’in yine *Acta Turcica*’nın ‘Kültürümüzde Arıcılık’ ana konusunun ele alındığı 1. sayısında yayımlanan “*Antik Çağda Karia Bölgesi’nde Bal*” isimli makalesinden yararlandığımızı belirtmek yerinde olacaktır. Kısacası yukarıda adları geçen bu akademisyenler konuyu ana hatlarıyla çizmiş ve tarih çerçevesi içindeki yerini saptamışlardır.

Bilindiği üzere, incelediği dönem itibarıyla Eskiçağ Bilimleri, çalışma teknikleri birbirinden farklı çok sayıda bilim dalından –*Eskiçağ Tarihi, Arkeoloji, Klasik Filoloji*- oluşmaktadır. Dolayısıyla uzmanlık alanımıza girmeyen Hititoloji alanındaki arıcılıkla ilgili çalışmamızda yüksek lisans öğrencilerimden Hititolog Semih GERÇEK’in konu ile ilgili yaptığı genel literatür çalışmasını içeren “*Hititler Devri Anadolusu’nda Arı, Arıcılık ve Bal*” isimli seminer çalışmasından da faydalandığımı burada belirtmek isterim.

Bazı coğrafyalar vardır, toprağının ve ikliminin elverişliliğiyle, doğal kaynaklarının bol olması ve su kaynaklarına yakın verimli ovalara sahip olmasıyla birçok uygarlığa ev sahipliği yapar. Asya Kıtası’nın batıya uzanan ek yarımadası, üç kıtanın ortasında bulunan,

¹ Bu çalışmanın kapsamına kültürümüzde arı sembolünün ve motifinin tarihçesinin ve kullanım alanlarının belirlenmesi ve açıklanması, arıcılığın gerektirdiği bilgi ve uygulamaların belgelenmesi, tarihi kaynaklarda arıcılıkla ilgili kayıtlar, mevsimlere ve zaman dilimlerine göre yapılan işler, bal çeşitleri ve özellikleri, bal ticareti, fiyatlandırma, arıcılığın araç ve gereçleri, arıcılığın yapıldığı yerlerin özellikleri, arıcılıkla ilgili terminoloji ve etimolojiler vb. gibi yazılar girmektedir. Bkz. www.actaturcica.com

² “Antik Anadolu’da Bal” alt başlığında iki makale yer almaktadır. Birincisi Dinçer Savaş Lenger’in “Antik Çağda Karia Bölgesinde Bal”, *Acta Turcica*, 1/1 (2011), s.28–35; ikincisi Sedat Erkut’un “*Hititler’de Arı ve Bal*”, *Acta Turcica*, 1/1 (2011), s. 36–39 başlıklı makaleleridir. Bkz. www.actaturcica.com

eski çağlardan beri insanların dikkatini çeken önemli bir yerleşim ve uygarlık merkezi olan Anadolu, işte böyle bir yer. Başka bir deyişle Anadolu, coğrafyası ve jeopolitik konumuyla insanlığın ve uygarlığın başlangıcından bu yana Asya ile Avrupa arasında ilgi odağı olmuş; göçler hareketine, toplumların buluşmasına, savaşmasına, kaynaşmasına, devletlerin kurulmasına ve uygarlıkların doğuşuna ve başka yerlere taşınmasına hem köprü, hem yurt, hem de pota görevi yapmıştır. Dahası önceden gelenler sonrakilerin üzerinde etkilerini sürdürerek, Anadolu’da kökleri çok derinlere inen, çok eskilere dayanan gelenekçi bir kültürün, etkileyici bir uygarlığın doğmasına sebep olmuşlardır.

Bu cümleden hareketle eski Anadolu halklarının bize bıraktığı tarihi miras kronolojik sıraya göre incelenecek olursa, arı ve balın önemli bir yer işgal ettiği sadece arkeolojik malzemeye dayanarak değil yazılı kaynaklara dayanarak da belirgin bir şekilde ortaya çıktığı anlaşılacaktır. Asur tüccarlarının Anadolu’da kurdukları ticaret kolonileri ile İ.Ö. II. binyılda Anadolu’da tarihi çağlar başlamaktadır. Bu tarihlerde Orta Anadolu’da ilk yazılı belgeleri, çivi yazısı sistemiyle yazılmış eski Asurca tabletleri buluyoruz. Bunları önce Hititlerin daha sonra ise antikçağ Anadolu halklarının yazılı belgeleri izlemektedir.

İşte arıcılık ve balın eski Anadolu halklarının yaşamında kazandığı yeri ortaya koymak bu yazının amacıdır.

Esas konumuza girmeden en eski çağlardan İ.Ö. II. binyıl başlarına kadar geçen prehistorik devirlerde arkeolojik verilerin ışığı altında Anadolu’da arı ve bal hakkında bilinenleri özetleyelim:

*“Doğada yaşayan canlılar arasında çalışkanlığı ve de ürettiği balı ile dikkati çeken arılar insanoğlunun varoluşundan daha eskiye giden bir geçmişe sahiptir. 100 milyon yıllık amber taşı içindeki arı ve petek fosilleri bu düşüncüyü kanıtlayan verilerdendir. Doğal bir besin maddesi olan bal, içerdiği zengin früktoz ve glikoz nedeniyle önemli bir karbonhidrat kaynağıdır. Sahip olduğu besin değeri, kolay hazmedilmesi ve tadı nedeniyle bal, insanoğlunun Prehistorik Dönem’lerden itibaren tükettiği besin maddeleri arasında önemli bir yere sahip olmuştur.”*³ Paleolitik çağlarda Anadolu insanı tarafından balın bulunduğu ve beslenmede önemli bir yer oluşturduğu konusunda bir tahminde bulunamıyoruz. Fakat Anadolu’nun çok renkli, zengin bir neolitik merkezini etkileyici ve ilginç buluntularla belgeleyen Konya’nın 50 km kuzeydoğusunda yer alan Çatalhöyük’te İ.Ö. 9.000–8.000 yıllarına tarihlenen ilkel mimaride konutların iç duvar fresklerinde görülen süslemeler, balın insanlar tarafından tüketildiğini gösteren en erken kanıtlardandır⁴. Söz konusu örnekte, çiçekler ve üzerlerindeki böcek resimleri günümüzden binlerce yıl önce Anadolu’da balın arılar tarafından çiçeklerden toplandığının bilindiği ve beslenmede önemli bir yer oluşturduğunun göstergesidir.

Eski Bronz çağlarında Anadolu insanının arı ve bal hakkındaki bilgilerine ilişkin kanıtlarımız yine azdır. Yazılı belgelerin olmadığı bu çağlarda da yine arı ve balın Anadolu toplumunda önemli bir yer aldığı sonucuna varabiliriz.

Bilindiği gibi tarih yazıyla başlar. Fakat Mısır, Mezopotamya ve Anadolu gibi üç bölgede gelişen Eski Önasya medeniyetlerinden ilk iki ülkede –Mısır ve Mezopotamya- yazı, İ.Ö. 4.binyılın sonlarında başladığı halde, Anadolu ancak İ.Ö. II. binyılın başlarında yazıya

³ S. Bulut, “Tarih ve Arkeolojide Arıcılık”, **Çine Arıcılık Müzesi: Çalıştay ve Panel Bildirileri**, Editör: Prof. Dr. Nevzat Çevik, Öğr. Gör. Mustafa Kösoğlu, (2010), s. 21.

⁴ J. Mellaart, **Çatalhöyük Anadolu’da Bir Neolitik Kent**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003, s.65; B. Sönmez, “Balın İnsan Sağlığındaki Yeri ve Önemi”, **Uludağ Bee Journal** (2004), s.127.

kavuşur. Anadolu'da bu tarihten itibaren kazılar sonucu gün ışığına çıkarılan yazılı belgeler sayesinde arı ve balın çeşitli toplumlardaki önemine ilişkin bilgilere ulaşma olanağına sahibiz. Aşağıda sunduğumuz bölümlerin özü en çok yazılı kaynaklardan elde edilen sonuçları vermektedir.

“Anadolu'ya yazılarını getirerek, tarih çağlarını başlatan, İ.Ö. 1950–1750 yılları arasında Kuzey Mezopotamya'daki Asur kentiyle Anadolu arasında ticaret yapmak amacı ile Anadolu'da kendilerinin de içinde yaşadıkları karumlar (pazaryerleri) ve wabartumlar (menzil istasyonları/konaklama merkezleri) kuran, Asurlu tüccarlardır. Bu tüccarlar, kendi ticari kayıtlarını tutmak, senet ve kontratlar yazmak ve ülkelerinde bıraktıkları eşleri, aile fertleri ve ortakları ile mektuplaşmak için Eski Asur lehçesindeki dillerini ve çivi yazısının buna uygulanmış biçimini kullanıyorlardı.”⁵ İ.Ö. II. binyıl başlarında Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda, Orta Anadolu toplumunu ve bu toplumdaki sosyal ve siyasi yapılanmayı tanıyabiliyoruz. Söz konusu döneme ilişkin siyasi ve sosyal manzarayı burada ayrıntılı bir şekilde anlatmakla bu yazının kapsamı dışına çıkılacağından, tüccar ailenin arşivine ait olan çalışma konumuz ile ilgili yeni bir belgeyi açıklamakta yarar vardır.

Sümerolog Doç. Dr. İrfan ALBAYRAK tarafından yayımlanan bu tablet, 1988 yılı Kültepe kazılarında ele geçmiş, Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi'nde Kt. 88/k 71 kazı envanter numarasıyla korunmaktadır.⁶ Boyutları çok büyük olmasa da sık yazılmış 61 satırı ihtiva eden söz konusu tablet, konumuz açısından oldukça önemlidir. Tüccar (Pilah-İstar) ailesinin arşivine ait olan bu yeni belge, metinde sözü edilen kız kardeşin evlendirilmesi ile ilgili yapılan masrafların kaydedildiği bir listedir. Albayrak'a göre bu tablet metni Kültepe'den bulunmuş benzer listelerden sözü edilen nesnelere çok çeşitlilik içermesi nedeniyle farklılık arz etmektedir.⁷

Metinde ekmek, et, bira, maltı, şarap, yağ, bal, soğan, bulgur, arpa, buğday, sığır, koyun, farklı büyüklüklerde kazanlar, odun, kemer, birkaç tür kumaş... gibi çoğu yiyecek malzemelerinden oluşan çok çeşitli nesnelere söz edilmesi, Kültepe'de Koloni Çağı'nda yaşayan insanların mutfak ve beslenme kültürleri hakkında bilgi edinmemizi sağlamaktadır. Ayrıca, bu çok değişik cins ve miktarlardaki malzemeler için küçük çaplı ödemelerin yapılması, bir tören, eğlence veya toplantı hazırlığına da işaret olarak kabul edilebilir.

Demek ki her ne kadar benzer ifadelerin geçtiği daha detaylı bilgiler veren yeni belgelere ihtiyaç olsa da yukarıdaki metinde geçen yiyecek malzemeleri arasında geçen ‘bal’ ifadesinden de anlaşılacağı üzere Asur Ticaret Kolonileri Çağı'nda bal önemli bir besin ürünüdür.

Tarihsel çağlarına başladıktan sonra, Anadolu'nun ilk büyük devletini kuran Hititler'dir. Burada Hititler'in kendilerinden önce Asurlu tüccarların getirdikleri Eski Asur çivi yazısını değil de işaretleri biraz farklı olan Eski Babil yazı biçimini benimsemiş olmalarına değinmemiz gerekir. “Hititler çivi yazısını, semitik bir toplum olan Babillilerden alıp, kendi Hint-Avrupa kökenli dillerine uygulamışlardır; onlar da bu yazıyı, onu icad eden Asya kökenli

⁵ M. Alparslan, **Hititolojiye Giriş**, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2009, s. 88; E. Memiş, **Eskiçağ Türkiye Tarihi: En Eski Devirlerden Pers İstilasına Kadar**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002, s. 63–80.

⁶ Söz konusu tablet, “Kültepe'den Değişik Bir Masraf Listesi” ismi altında **Archivum Anatolicum** adlı derginin 2002 yılına ait 5.sayısında yayınlanmıştır. Metnin tercümesi ve filolojik açıklamaları için bkz. İ. Albayrak, “Kültepe'den Değişik Bir Masraf Listesi”, **Archivum Anatolicum**, 5 (2002), s. 1–10.

⁷ Tabletten benzer listelerden farkı, belgede sözü edilen nesnelere çok çeşitlilik arz etmesi ve tabletin dört yerinde (st. 6, 7, 11–12, 51, 55–56, 56–57), bazısı arka arkaya iki kez yazılmak suretiyle *e-mu-ni u e-ba-ru-tu-su a-si-(i-ma)* şeklinde, masraf listelerinde rastlanmayan bir ifadenin tekrar edilmesidir.

Sümerlerden almışlardır. Hititler iki yazı sistemi birden kullanmışlardır: yukarıda değinilen çivi yazısından, arşivlerinde saklayacakları tüm resmi belgelerinde yararlanmışlardır. Başkent Hattuşa'daki devlet arşivlerinde ve diğer Hitit kentlerindeki idari binalarda veya tapınaklarda bulunan arşivlerde, siyasal, yasal, tarihsel, dinsel ve edebi içerikli onbinlerce çivi yazılı kil tablet ortaya çıkarılmıştır. Diğer taraftan, kayalara yapılmış kabartmalara eşlik eden yazıtlar, taş stellerdeki yazıtlar, kral ve şahıs mühürleri üzerindeki lejandlar, bazı madeni kaplar ya da mızrak ucu gibi silahlar ile az da olsa çanak-çömlek üzerinde rastlanan kısa yazıtların hepsi, Hititlerin kendi yarattıkları hiyeroglif sisteminde yazılmışlardır.”⁸

Hititlerin iki farklı yazı sistemini birden kullanmış olduklarını ifade ettikten sonra şimdi de Hititler'de arı ve bal hakkındaki kayıtları ortaya koymaya çalışalım. İlk kayıt, bir ucu Delice havzasında diğer ucu doğuda Kaledere dağlık arazisinde olan bir vadinin en bereketli kesiminde yer alan Boyalı Höyük'te gün ışığına çıkarılan arkeolojik bir buluntudur. Söz konusu buluntu Eskiçağ Tarihçisi Yrd. Doç. Dr. Sedat ERKUT'un Acta Turcica'nın 'Kültürümüzde Arıcılık' ana konusunun ele alındığı 1. sayısında yayımlanan "Hititler'de Arı ve Bal" isimli makalesinde de belirttiği gibi 'matara biçimli bir kap'tır. Höyükte 2004 yılında B. Salih, T. Sipahi ve E. Oybak-Dönmez tarafından yürütülen kazılarda A yapısında *in situ* durumunda bulunan bu kap, ağız üstü düşmüş ve ağzı bir taş ile kapatılmış şekilde 'pişmiş topraktan yassı şişe' olarak değerlendirilmiştir.⁹ İçindeki malzemenin –bal dolayısıyla petek, çörekotu- tahlili sonucunda ise Arkeolog Sipahi tarafından İ.Ö. 1650'den sonrasına bir başka deyişle, Eski Hitit Dönemi'ne tarihlendirilmektedir. Ancak o çağa ait olduğunu kesin olarak söyleyebilmek için, daha detaylı bilgiler veren yeni buluntulara ve belgelere ihtiyaç vardır.

Hitit toplumunda arıcılığın ve balın önemini gösteren kayıtlardan bir diğeri de çivi yazılı belgelerdir. Hitit çivi yazılı belgelerinde doğrudan doğruya arı ve bal konularına ilişkin belgeler yoktur. Konu hakkındaki bilgilerimiz, mevcut belgelerdeki satır aralarından ya da konuyla ilgili ipuçlarının değerlendirilmesi ile sağlanmaktadır. "Özellikle Hitit Kanunları, toplumsal hayatın hukuk kurallarının uygulanışı çerçevesinde yansıyan kesitini sunması bakımından önemlidir. Bu kanunlarda, toplumun iktisadi durumunu yansıtan pek çok konu iki seri halinde dile getirilmiştir. Her bir seri 100 maddeden oluşmaktadır. Giriş cümleleri bu serileri tanımlamak için kullanılmıştır: Serinin, "eğer bir adam" ile başlayan 100 maddesi cürümleri, "eğer bir üzüm bağı" ile başlayan diğer 100 maddelik seri ise genellikle tarım ve hayvancılıkla ilgili konuları içerir."¹⁰ Kanunlarda konumuzla bağlantılı olarak bal için biçilen fiyat ve arıcılık ile ilgili suçlara ilişkin bilgilere rastlanmaktadır. Bal için biçilen fiyat Hitit kanunlarının 181. maddesinde şu şekilde geçmektedir:

*1 zipitanni LAL (1 zipitanni bal) = 1 şekel gümüş.*¹¹

Görüldüğü üzere, Hitit kanunlarında bir insanın o dönem itibarıyla gündelik yaşamında ihtiyacı olan hemen her şey fiyatlandırılmıştır. "Kanunlar incelendiğinde fiyatları hakkında bilgi edindiğimiz mal ve hizmetler şunlardır: Bağ-bahçe fiyatları, hayvan fiyatları, hayvan ürünlerinin fiyatları, bal, şarap fiyatlar, işgücü fiyatları, eşya ya da hayvan kiralama fiyatları,

⁸ Alparslan, a.g.e., s. 91.

⁹ B. Salih, T. Sipahi, E. Oybak Dönmez, "Ancient nigella seeds from Boyalı Höyük in North-central Turkey", *Journal of Ethnopharmacology*, 124 (2009), s. 416-420.

¹⁰ E. Reyhan, "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 47 (2010), s. 65-66.

¹¹ Hititçede 'bal' için kullanılan Sümerce ideogram LAL'dır; bkz. E. H. Sturtevant, "Some Hittite Words", *Language*, 4 (1929), s. 229. Hitit kanunlarında bir insanın o dönem itibarıyla gündelik yaşamında ihtiyacı olan hemen her şey fiyatlandırılmıştır. Bkz. F. İmparati, *Hitit Yasaları*, Çev. : Erendiz Özbayoğlu, İtalyan Kültür Heyeti Arkeoloji Araştırmaları Bölümü, Ankara, 1992.

hekim ücretleri, eğitim ücretleri, deri fiyatları, giysi fiyatları. Bunlar o dönemde bir toplumun temel mal ve hizmet tüketim ihtiyaçlarının özetidir.”¹² Yasalarla teminat altına alınmış fiyatlar gösteriyor ki bal, Hitit iktisadi yapısı içinde önemli bir yere sahiptir. Bu verilerden çıkarabileceğimiz bir başka sonuç da dönemin değişim aracı olarak gümüşün kullanıldığıdır.

Arıcılık, arı ve bal, Hititlerin sosyal yaşantısının içinde kendine öyle büyük bir yer edinmiştir ki, aynı şekilde Hitit kanunlarından da arıcılık ve balın o döneme ilişkin önemi hakkında genel bir bilgi çıkarabiliyoruz. Bu konuda yapılan suiistimallerin cezaları, bir yandan zarar görenin mağduriyetini telafi ederken diğer yandan belirlenen miktarda bir bedelle - “eskiden *x* kopardı şimdi *y* kadar oldu” şeklinde bir indirimle gidilmesine rağmen- suçun tekrarını önlemek amacıyla caydırıcı niteliktedir. Hitit kanunlarının 91. ve 92. maddeleri, bal ve arı kovanı çalan hırsızlara verilecek cezalar ile ilgilidir:

Paragraf 91: “Eğer bir kovanda yaşayan arı topluluğunda arıları biri çalarsa, eskiden bir mina gümüş veriliyordu. Şimdi beş şekel gümüş verilsin ve (böylece suçu) evinden uzaklaştır.”

Paragraf 92: “Eğer iki kovani, eğer üç kovani biri çalarsa, eskiden o arılar tarafından sokuluyordu ve şimdi altı şekel gümüş versin. Eğer bir kovani biri çalarsa, eğer içinde arı yoksa üç şekel gümüş versin.”¹³

Hayvancılık Hititler’de önemli bir iktisadi üretim aracıdır. Doğal olarak da devlet hayvancılık ile ilgili çeşitli düzenlemeler yapmak zorunda kalmıştır. Söz konusu iki yasa maddesinden de izlenebileceği üzere arı ve arıcılık o dönemde büyükbaş ve küçükbaş hayvancılığının yanında önemli bir iktisadi üretim aracıdır. Her iki yasa maddesi de gösteriyor ki; Hitit toplumunda bu suçlara karşılık verilen cezalar kovanın içinde arıların olması ya da olmaması durumuna göre değişmektedir. Özet olarak ekonomisi tarım ve hayvancılık temeli üzerine kurulmuş olan Hitit toplumunda, hayvanlara karşı işlenen suçlara verilen cezaların daha yüksek olduğu görülmektedir. Buna göre içinde arı olan kovanların çalınmasına altı şekel gümüş ceza verilirken içinde arı olmayan kovanın çalınmasına verilen ceza miktarı üç şekeldir. 1 şekel gümüşün 12.4 gr olduğu düşünülürse, $6 \times 12.4 = 74.4$ gr gümüş eder ki bu da boş kovan çalan birinin ödeyeceği ($3 \times 12.4 = 37.2$ gr gümüş) cezanın tam iki katıdır.

Hititlerin çivi yazılı belgelerinde dini nitelik taşıyan metinler de araştırmamız açısından oldukça önemlidir. Bu metinler incelendiğinde tanrılara sunulan yiyecekler arasında balın her zaman ilk sırada yer aldığı saptanmıştır. Özellikle büyü ritüellerinde gördüğümüz tanrıyı çağırma seremonilerinde tanrılar yollarına ballar dökülerek gittikleri çok uzaklardan geri çağrılmaktadırlar. Kayıp tanrı öyküsünde, bolluğu ve bereketi beraberinde alıp götüren Telipinu’yu bulması için bir arı görevlendirilmiştir.

Söz konusu “*Kayıp Tanrı Telipinu Efsanesi*”¹⁴ aşağıdaki gibidir:

¹² Reyhan 2010, *a.g.m.*, s. 80.

¹³ Hitit Kanunları’ndan verdiğimiz paragrafların tercümelemeleri, *Imparati, a.g.e.*,’den alınmıştır. Hitit Kanunları, Paragraf 91–92. İlgili paragraflarda geçen ağırlık ölçüleri Hititler tarafından kullanılmaktadır: 1 mina = 496 gr = 46 şekel (=GİN) (Hitit).

¹⁴ Arının rol aldığı ve Hititlerin çok önem verdiği Kayıp Tanrı Telipinu Efsanesi’nin günümüze 13 beki de daha fazla versiyonu ulaşmıştır. Bu Hitit doğa söylencesi, yeryüzünü verimsiz kılacak şekilde ortadan kaybolan tanrı örneğine uymaktadır. Tanrının varlığını tekrar sağlamak ve böylelikle bereketi de geri getirmek için yapılan dinsel törenleri kapsar. İlk üç Telipinu tableti tahrip olmuş ve hiçbir zaman bulunamamıştır. Belki de bu yüzden, öyküde Telipinu’nun neden kızgın olduğu anlaşılammamaktadır. Türünün örneği olan diğer söylenceler gibi Telipinu söylencesi de doğum, ölüm ve yeniden doğuş çevrimini vurgulayarak doğayı, mevsim değişmelerinin nedenlerini açıklar. Eğer söylencenin amacı bu ise, Telipinu’nun öfkesine neden aramak gereksizdir. Çünkü tahminen Telipinu her kızdığında kaybolacak ve her yıl kış mevsimi gelmeden önce birileri onu kızdıracaktır.

“Canlılara bereket veren Telipinu, bir gün çılgın bir öfkeyle bağırdı. **“Çok kızgınım! Kimse yanıma yaklaşmasın!”** O kadar öfkeliydi ki sağ ayakkabısını sol ayağına, sol ayakkabısını sağ ayağına giymeye çalıştı. Bu onun öfkesini daha da artırmıştı.

Sonunda ayakkabılarını giydi ve gösterişli bir şekilde çıkıp gitti. Yanına olgunlaşan tohumları, bereketli rüzgârları ve tarlalarda, otlaklarda ve çayırlardaki verimli ürünleri aldı. Kirlere doğru gitti ve bir koru içinde gözlerden uzak bir çayıra geldi. Orada üzerinde bir bitkinlik hissederek uyuyakaldı.

Telipinu'nun öfkesi tüm doğayı üzmişti. Sis kırların üzerinde girdap gibi dönüyor, evlerin pencerelerini kaplıyordu. İnsanların evlerini duman doldurdu. Kütükler ocaklarda için için yanıyor ve alev almıyordu. Ağillardaki koyunlar ve ahırlardaki sığırlar birbirlerini bilmezlikten geldiler. Kuzular, danalar bile anneleri tarafından hiçe sayılıyorlardı. Sığırlar, koyunlar ve insanlar artık gebe kalmıyorlardı. Hamile olanlar bile yeni bir cana hayat veremediler.

Tarlalarda artık darı, buğday ve arpa yetişmiyordu. Bütün bitkiler kurudu ve öldü. Nem olmadığı için dağlar tepeler kuraklaştı. Ağaçlar da kurudular ve taze filiz veremediler. Çayırlar kavruldu ve kaynaklar buhar olup uçtu. Ülkede kıtlık ortaya çıktı; hem insanlar hem de tanrılar açlıktan öleceklerinden korkmaya başladılar.

Fırtınalar tanrısı Taru, tanrılara bir göz gezdirdi ve oğlunu merak etti. **“Telipinu burada değil”** diye bağırdı. **“Öfkelendi ve bereketli her şeyi yanında götürdü.”**

Büyük tanrılar ve küçük tanrılar Telipinu'yu aramaya başladılar. Tepelerde ve geniş vadilerde oradan oraya dolaştılar. Gölleri ve ırmakları geçtiler. Ancak onu bulamadılar.

Sonra Güneş Tanrısı **“Git Telipinu'yu ara! Bütün yüksek dağları araştı! Derin vadilere bak! Denizin mavi dalgalarını araştı!”** diyerek hızlı kartalı gönderdi.

Kartal çok uzakları ve çok geniş bir alanı araştırdı, fakat Telipinu'yu bulamadı. En sonunda güneş tanrısına döndü ve **“Telipinu'yu aradım. Yüksek dağların üzerine süzülerek yükseldim, derin vadilerin içine daldım ve denizin mavi dalgalarının üzerinden adeta sıyrıracasına geçtim. Yüce tanrı Telipinu'nun izini bulamadım!”** dedi.

Fırtına tanrısı kaygılandı ve öfkelendi. Babasının yanına gitti ve **“Benim oğlumu kim gücendirdi ki, tohumlar kurudu ve her şey soldu”** dedi.

Babası şöyle yanıt verdi: **“Onu kızdıran senden başkası değil, sorumlu da sensin!”**

Taru karşılık verdi: **“Yanıyorsun! Ben sorumlu değilim.”** Bunun üzerine babası: **“Konuyla ilgileneceğim. Eğer suçlu olduğumu öğrenirsem seni öldürürüm. Şimdi git Telipinu'yu bul!”** dedi.

Sonra Taru, ana tanrıça Nintu'nun yanına yaklaştı e **“Telipinu öylesine kızdı ki bütün tohumlar öldü ve her şey kurudu. Babam, bunun benim hatam olduğunu söylüyor, bu konuyla ilgilenmemi istiyor ve beni öldürecek. Neler oldu? Ne yapacağız? Eğer Telipinu yakında bulunamazsa hepimiz açlıktan öleceğiz?”** dedi.

Nintu yanıt verdi: **“Sakin ol ve sakın korkma, eğer senin hatansa ben düzeltirim. Eğer hata senin değilse, yine düzeltereğim. Bu arada sen Telipinu'yu bul. Senin rüzgârların çok uzaklara ve geniş alanlara yolculuk edebilir.”**

Böylece Taru, Telipinu'yu aramaya başladı. Oğlunun kentine gitti ve evinin kapısını çaldı. Fakat kimse yanıt vermedi ve kapı açılmadı. Sonra sinirlendi ve Telipinu'nun evine zorla girdi. Fakat oğlunu yine de bulamadı. Aramaktan vazgeçti ve Nintu'ya geri döndü. **“Onu evde bulamadım” dedi. “Başka nerelere bakabilirim?”**

Nintu yanıtladı: **“Sakinleş. Ben onu sana getireceğim. Bana arıyı getir, onu eğiteceğim ve Telipinu'yu arayacak.”** Taru, Nintu'nun isteğini yaptı ve biraz sonra arıyla birlikte geri geldi.

Nintu ona şöyle dedi: **“Küçük arı, git ve Telipinu'yu ara. Onu bulduğunda ellerini ve ayaklarını sok. Ayaklarının üzerinde sıçrayana dek sok onu! Sonra balmumundan biraz al ve gözleriyle ayaklarını sar. Onu arındır ve huzuruma getir.”**

Taru, Nintu'yu küçük arıyla görünce, **“Büyük tanrılar, küçük tanrılar Telipinu'yu aradılar ve bulamadılar. Nasıl küçük bir arının bu işi bizden daha iyi yapabileceğini düşünüyorsun”** dedi. **“Kanatları çok küçük ve zayıf, kendisi de son derece küçük ve zayıf bir yaratık. Tanrıların başaramadığı bir işi nasıl becerecek?”**

Nintu, yanıt verdi: **“Taru, kuşkularına karşın arı Telipinu'yu bulacak. Sadece sabırla bekle ve gör!”**

Arı kentten ayrıldı ve her yerde Telipinu'yu aradı. Akıntılı nehirleri ve uğultulu kaynakları araştırdı. Sıra sıra tepeleri, engebeli dağları, kurak düzlükleri ve yaprakları olmayan ağaçlıkları dolaştı. Çok uzun süren yolculuk, gerçekten büyük bir gayretti ve arı uçarken gövdesindeki bal ve balmumunu tüketmeye başladı.

Sonunda Telipinu'yu ağaçların arasında bir çayırda uzanmış uyur bir halde buldu. Ellerini ve ayaklarını soktu ve sonunda Telipinu'yu derin uykusundan uyandırdı. Telipinu ayağa kalkar kalkmaz, gözlerine ve ayaklarına bir parça balmumu sürdü. Onu arındırdıktan sonra çayırda uyuyarak ne yaptığını sordu.

Telipinu kızgın bir şekilde yanıt verdi: **“Sadece çok öfkelenim ve yürüyüp uzaklaştım. Beni uykumdan uyandırmaya nasıl cesaret edersin! Bu kadar kızgınken beni nasıl seninle konuşmaya zorlarsın!”**

Telipinu daha da öfkelenmişti. Azametle ayağa kalktı. Daha fazla zarara neden olmak için pınarlarda hala fişkıran ne varsa önüne set çekti. Akan nehirleri kıyılarından taşırdı ve her yeri harap eden seller yarattı. Su şimdi evleri basıyor, kentleri yok ediyordu. Bu şekilde Telipinu koyunların, sığırların ve insanların ölümüne neden oldu.

Tanrılar dehşete düştüler ve **“Telipinu neden bu kadar kızdı? Ne yapacağız? Ne yapacağız?”** diye sordular.

(...)”¹⁵

“Kayıp Tanrı Telipinu Mitosu”ndan da anlaşılacağı üzere, arı Telipinu'yu uyurken bulmuş ve onu sokarak uyandırmıştır. Bu hareket sonucu, Telipinu'nun öfkesi daha da artmıştır. Ancak arı, sokarak canını acıttığı Telipinu'ya iyileştirici ve rahatlatıcı özelliği olan

¹⁵ D. Rosenberg, **Dünya Mitolojisi: Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi**, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s. 272–276. Ayrıca bkz. E. Reyhan, “The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, 45 (2009), s. 85–106.

balını sürerek sakinleştirmiş, onun Hatti Ülkesi'ne** (Anadolu) dönmesini sağlamış ve böylece ülkeye tekrar bolluk ve bereket gelmiştir.¹⁶

Ayrıca, Kayıp Tanrı Telipinu Efsanesi'nde bal ile ilgili şöyle de bir ifade yer almaktadır: “*Nasıl bal tatlı ve akışkansa senin kalbinde öyle olsun*”. Efsaneyi içeren bir başka metinde ise şöyle bir pasaj yer alır: “*Yeryüzünün Güneş Tanrıçası insanı korur ve onu kurtarır. Ve sen yeryüzünün Güneş Tanrıçası arıyı gönderdin bak! Sonuçta uzlaşma çıkacaktır.*”¹⁷

İnsanoğlunun var oluşundan daha eskiye giden bir geçmişe sahip olan arılar, doğada yaşayan canlılar arasında çalışkanlığı ve de ürettiği bal ile dikkati çekerler. Doğal bir besin maddesi olan bal, içerdiği früktoz ve glikoz nedeniyle önemli bir karbonhidrat kaynağıdır. Bu nedenle bal, antik dönem mutfağının vazgeçilmez besin türlerinin başında gelir. Bal petek olarak tüketildiği gibi yemeklerde ve içeceklerde çeşni olarak da kullanılmıştır.

Hititler ekmek üretiminde bala da yer vermiştir. “*Bu çeşit ekmekler içinde NINDA.LAL ile birleştirilen ve Luwice mallit- (Hititçe milit-) ‘bal’ kelimesi ile ilişkilendirilen mallitiu alla-ekmeği ‘ballı ekmek’ sayılabilir. Bu ekmek çeşidi bir ritüel metninde sunulan bazı kurban maddeleri içinde sayılır.(...) Bununla birlikte NINDA.LAL ise oldukça tahrip olmuş bir metinde I.NUN ‘eritilmiş tereyağı’ ve NINDA.KU ‘tatlı ekmek’ ile birlikte; ay bayramı kutlamaları sırasında da kızılca buğday, se(p)pit-hububatı ve arpa unundan yapılmış kurbanlık kalın ekmek, sıcak-tatlı ekmek ve meyvelerle birlikte listelenmiştir.*”¹⁸

Maştigga Ritüel’inde (KBo XXXIX 8 II 38–43)ise balın kullanımı şu şekildedir: “*Onu üzerinde çevirir iki kurban beyi onun ağızına tükürürler ve koyunu keserler sonra onu tamamıyla parçalarlar, ocağı hazırlarlar ve onu yakarlar (kızartırlar) onun üzerine bal ve saf zeytinyağını dökerler. Kurbanlık somunu böler, onu ocağa bırakır ve şarabı kurban eder.*”¹⁹

Hititler’in ruhsal ve bedensel hastalıkları iyileştirmek amacıyla yaptığı ritüellerden biri olan Ammihatna Ritüeli’nde de bal kullanılmıştır. Bu ritüelde, büyülenmiş, bozulmuş, kötü bazı maddeler yedirildiği için ruhsal olarak kirlenmiş, bedensel olarak hastalanmış insanların tedavisinde kullanılmaktaydı. Ammihatna Ritüeli’nde, yedi erkek tanrı ve yedi kadın tanrıçaya hazırlanan kurban masasında bal şu şekilde geçmektedir.²⁰ “*Sonra 1 kurban masasını aşağıya şöyle hazırlar: 32 hupuwai kabı: (bunlardan) 16 hupuwai kabı bira ve şarap doldurulmuş, 16 hupuwai kabı ise bal, zeytinyağı, incir, kuru üzüm, zeytin doldurulmuştur.*”

“*Bir evin kandan arındırılması için yeraltı tanrılarına çağrı*”²¹adlı ritüelde de bal kullanılmıştır. Ritüel doğrudan yeraltı tanrılarına hitaben bir erkek büyücü tarafından gerçekleştirilmektedir. Ritüel, iki gün sürmektedir. KUB VII 41 + KBo X 45 + KUB XLI 8 + KUB XII 56 no’lu ritüel metinlerinde bal şu şekilde geçmektedir:

** Hititlerden önce Anadolu’da Hattiler, Huriler, Palalar ve Luwiler gibi çeşitli kavimler yaşamaktaydı. Bu kavimlerin kendilerine has bir dilleri ve edebiyatları olduğunu, Boğazköy’de bulunan Hitit vesikalarından anlamak mümkündür. Doğrusunu söylemek gerekirse de Hititler adını verdiğimiz kavim, hiçbir zaman Hitit adını benimsememiş, kendilerini Anadolu’nun İ.Ö. III. binyıldaki sahipleri gibi ‘Hattiler’ diye isimlendirmiş, oturdukları topraklara da ‘Hatti Ülkesi’ adını vermiştir. Bkz. Memiş, *a.g.e.*, s. 39.

¹⁶ Reyhan 2010, *a.g.m.*, s. 79.

¹⁷ KBo XI 10 öy. II 20-24; ayrıca bkz., Erkut, *a.g.m.*, s. 38.

¹⁸ Tatlı türü ekmekler için bkz., G. Karauğuz, **Hititler Dönemi’nde Anadolu’da Ekmek**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006, s. 96.

¹⁹ E. Reyhan, “Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük”, **Akademik Bakış**, 2/2 (2008), s. 238.

²⁰ L. Murat, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, **Archivum Anatolicum**, VI/2 (2003), s. 99.

²¹ F. Sevinç, “Hititler’de Ölülere ve Yer altı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar”, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara (2007) **Yayınlanmamış Doktora Tezi**, s. 244.

“Nehir kenarındaki balçığı, yağ (ve) bal ile karıştırır. Su tanrıları yapar: Kâhin Aduntarri, Rüya Yorumcusu Zulki, İrpitiga, Nara, Namsara, Minki, Amunki, Api. Onları hançerler (şeklinde) yapar. Onları yere serer ve bu tanrılar (oraya) yerleşir.”²²

“Ondan sonra evin içine su getirir ve aletler orda durduğu için, o (bunu da) oraya götürür ve onları puriya- masasına koyar ve bütün ritüel teçhizatını oraya ANUNNAKI'nin huzuruna koyar. Gümüş, altın, demir, kalay, tas, yağ (ve) balla, pişmiş toprak eserleri, hasır eşyaları, evin kerpici (ve) avlunun kerpiciyi harman eder.”²³

Yukarıdaki her iki paragrafta da bal, yağ ve balıkla karıştırılarak tanrıların heykelciği yapılmaktadır. Aşağıda verilen iki paragrafta ise bal, yeraltı tanrılarında bir sunu malzemesi olarak kullanılmaktadır.

“ANUNNAKI (tanrılarının) huzurunda çukuru hançerle açar Yağ, bal, şarap, walhi- ve marnuwan-ı çukurun içine libasyon yapar. 1 şekel gümüşü de içine fırlatır. 1 (tane) keten el bezi alır ve onu çukurun üzerine örter ve şöyle der: “Çukur Tanrısı, arınma tahtını al ve onun arınma teçhizatını tetkik et!”²⁴

“Bitirdiğinde, büyücü ritüel teçhizatını bakır kabın içine koyar. Tanrıları onun üzerine koyar ve onları yukarı kaldırır. Onları bozkıra götürür ve oraya, işaretlenmiş olan ve yere tanrıları yerleştirir, ritüel teçhizatını da önüne koyar. Şarap libasyonu yapar ve 1 kuzu (ve) 8 kuşu ANUNNAKI'ye adar. 3 tane ocakta, ince asker tayınlarıyla birlikte yağ, bal yakar ve şarabı libasyon yapar”²⁵

Ayrıca, dua metinlerinde de bal çok özel bir yere sahiptir. Örneğin II. Muwatalli'nin Arinna'nın Güneş Tanrıçası, Göğün Güneş Tanrısı, Göğün Fırtına Tanrısı ve diğer önemli Tanrılara dua ettiği bir metinde, İmparator otuz beş adet nemli undan yapılmış kurbanlık kalın ekmekek, bal, içlerinde iyi kaliteli yağ, yağlı börek ile dolu tencere, bulgur dolu bardak, otuz testi şarap ile çatıda tüm Tanrılara yalvarmaktadır.²⁶

Yukarıda da değindiğimiz gibi bu ekmekekler özellikle sunularda ve bayramlarda kullanılmıştır.

Aslında içerisine bal katılarak hazırlanan ekmekekler oldukça fazladır: NINDA.LAL “ballı ekmekek”, NINDA.LAL GIS ha-si-iq-qa-as “hasikka-lı ballı ekmekek”, NINDA.LAL...par-hu-u-e-na-as “parhuena-lı ballı ekmekek”, NINDA.LAL...SA GU.GAL.GAL “baklalı ballı ekmekek”, NINDA.LAL...SA GU.TU “bezelyeli ballı ekmekek”, mallitiwalla (ballı ekmekek?).²⁷ Ayrıca NINDA mitgaimi²⁸ ve NINDA.KU²⁹ Hitit çivi yazılı belgelerinde “tatlı ekmekek” olarak karşımıza çıkmaktadır. Fakat bu iki ekmekek çeşidinin içine bal katılıp katılmadığı bilinmemektedir.

Özet olarak Hititler döneminde ekmekek, bildiğimiz anlamdaki hayatın ötesinde tüm bir ruhsal evreni kapsayacak şekilde her yerdedir. Ölen bir insanın azığıdır. Tanrıların önünde

²² Sevinç, a.g.e., s. 258.

²³ Sevinç, a.g.e., s. 260.

²⁴ Sevinç, a.g.e., s. 261.

²⁵ Sevinç, a.g.e., s. 265.

²⁶ Dua metni için bkz. Karauğuz, a.g.e., s. 77–81.

²⁷ A. H. Hoffner, *Alimenta Hethaeorum Food Production in Hittite Asia Minor*, American Oriental Series, 55 (1974), s. 122–124.

²⁸ Hoffner, a.g.e., s. 171–172.

²⁹ Hoffner, a.g.e., s. 199–200.

kurbanlıktır. Hatta tanrılara kurbanlık olarak sunulan ekmek, çeşit çeşittir, her bir ritüelin, törenin ayrı ekmeği vardır. Ve her bir ekmeğin de ayrı ayrı anlamları vardır.³⁰

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi doğal bir besin maddesi olan bal, içerdiği früktoz ve glikoz nedeniyle önemli bir karbonhidrat kaynağıdır. Bu nedenle antik dönem mutfağının vazgeçilmez besin türlerinin başında gelir. Petek olarak tüketildiği gibi hem ölümlüler hem de tanrılar tarafından yemeklerde ve içeceklerde çeşni olarak da kullanılmıştır.

Özellikle ızgara çeşitlerinde bal kullanımı çoğunluktadır. Koyun yağı ile ateşte pişirilen saf etler, boyun ve ayakların üzerine, kızarmış etin lezzetini arttırmak için zeytinyağı ile karıştırılmış bal dökülürdü.³¹ Ayrıca çorba ile balın bir arada kullanımına dikkati çeken bir metinde (KBo 2.3 i 51–55) şu şekildedir: “*TU₇.I / sagnas parsur adıyla geçen koyu kıvamlı çorba ya da yemek, içine yağ konularak lezzetlendirilir ve krala sunulur. Bu yemekte, kızartılmış koyun etinin üstüne bir çeşit sos olarak zeytinyağı ve bal dökülmektedir.*”³²

İnsanlar arasında olduğu gibi tanrılar arasında da büyük ve çok cömert ziyafetler veriliyor, sabahlara kadar yiyip içiliyordu. ‘*Ulikummi Efsanesi*’nde böyle bir ziyafetin kanıtları vardır ve bu tanrıların yemeğinde ballı şaraba da yer verilmiştir. Ziyafet şöyledir³³: “*Kumarbi’ye oturması için (hemen) bir taht getirsinler! İçmesi için bira getirsinler! (Bu emir üzerine) aşçılar yemekleri, sakiler içecek olarak ballı şarabı taşırlar. Bir kere içtiler, iki kere içtiler, üç kere içtiler, dört kere içtiler, beş kere içtiler, altı kere içtiler, yedi kere içtiler.*”

Hititler, ekmek ve yemek ile kullandıkları balı, şarap ve biranın da içine katarak tüketmişlerdir. Hitit çivi yazılı metinlerinde GESTIN.LAL “*ballı/tatlı şarap*”, KAS.LAL “*ballı/tatlı bira*” olarak geçmektedir.³⁴ Şarap ve bira Hititlerin ritüel ve sosyal dünyasında büyük öneme sahiptiler. Kaliteli şarap ve bira tanrılarının içeceğiydi. Tanrılar için kirlenmemiş tertemiz üzüm bağlarından ve arpa tarlalarından toplanarak şarap ve bira yapılıyordu. Hititlere göre hasatın iyi olması tanrılarının hoşnut olmasına bağlıydı. Dolayısıyla şarap ve bira Hititler için çok önemliydi. Kısacası GESTIN.LAL “*ballı/tatlı şarap*” ve KAS.LAL “*ballı/tatlı bira*” belki tanrılar için hazırlanmış özel içkilendir.

Biz buraya kadar olan kısımda arı ve balın eski Anadolu kültür tarihi çerçevesi içinde, ilk tarihi çağlarına ve Hitit Dönemi’ne ait ulaşabildiğimiz bilgilere değindik. Şimdi de konumuz kapsamında olan Grek kolonizasyonları sonrasındaki Arkaik ve Klasik Dönem Anadolu’sundaki yeri ve önemi hakkında yine mümkün olduğunca kaynaklara dayanarak genel bilgiler vermeye çalışalım.

Bilindiği üzere, Ege Göçleri³⁵sonrasında Hellenler 400 yıl boyunca ilkel bir düzeye düştüler. Yine Ege Göçleri’nin bir sonucu olarak Hellas’ın üç büyük topluluklarından Dorlar,

³⁰ Kült ve bayram törenlerinde ekmek için bkz. Karağuz, *a.g.e.*, s. 149–158.

³¹ A. Ünal, *Anadolu’nun En Eski Yemekleri, Hititler ve Çağdaş Topumlarda Mutfak Kültürü*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007, s. 137.

³² Erkut, *a.g.m.*, s. 39.

³³ Ünal, *a.g.e.*, s. 184.

³⁴ S. Alp, Song, *Music and Dance of Hittites: Grapes and Wines in Anatolia During The Hittite Period*, Kavaklıdere Cultural Publications, Ankara, 2000, s. 69.

³⁵ Ege Göçleri, İ.Ö. 13. yüzyılın sonları ile 12. yüzyılın başlarında olmak üzere iki aşamada cereyan etmiş olan büyük bir kavimler hareketidir. Ugarit ve Mısır vesikaları, bu göçler hakkında son derece ayrıntılı bilgi vermektedirler. Ayrıca, İ.Ö. 2. binyılın sonlarına ait yerleşme merkezlerinde yapılan arkeolojik kazılar da, yazılı vesikaların vermiş olduğu bilgileri doğrulamaktadır. Akha (Mykenai) uygarlığı, son yıllarda rağbet edilmeyen bir görüşe göre, Ege Göçleri çerçevesinde Yunanistan’ın kuzeyinden güneye inen Dorlar tarafından İ.Ö. 1200–1150 yılları civarında yıkılmıştı. Dorlar, bir süre Yunanistan’ın kuzeyindeki Doris bölgesinde oturduktan sonra Peloponnesos, Girit, Anadolu’nun güneybatı kıyıları ve bu kıyıların önündeki adalara yerleşmişlerdi... Aslında Batı

Rhodos ve Güneybatı Anadolu'ya; Ionlar, Sisam, Sakız gibi adalarla Ota Batı Anadolu'ya; Aioller ise Lesbos (Midilli) Adası ile Batı Anadolu'nun kuzey kıyılarına göç ettiler. Böylece Anadolu'da ilk koloniler kuruldu. Özetle burada gözden kaçırılmaması gereken şey şudur: Ege Havzası ve Hellen Tarihi ve Uygarlığı bağlamında 'Ege Havzası' adı verilen coğrafyanın doğusunda bulunan Anadolu'nun batı kıyıları; Troas, Mysia, Aiolis, Ionia, Lydia ve Karia bölgelerinden oluşmaktadır.³⁶ Ve söz konusu bu bölgeler bence ortak dili, görenekleri, inançları, dini özellikleri ve benzer fiziki kültürleri olan Mys, Ion, Lyd, Kar... gibi halk topluluklarının yayıldığı alanlar olarak değerlendirilmelidir.

Asur ve Hitit çivi yazılı belgelerinde yukarıda ortaya çıkarmaya çalıştığımız arı ve bal konusunda acaba onlardan sonra gelen bu toplumlarda durum neydi?

Günümüzde olduğu gibi Arkaik ve Klasik devirlerde de yüzyıllarca yan yana yaşamış farklı etnik gruplardan oluşan eski Anadolu halklarının yaşamında yine temel öğelerden biri miydi?

Hiç şüphesiz antik kaynakların da belirttiği üzere, bal üretimi antik dönem ekonomisinin temel öğelerinden biridir. Tarıma elverişli olmayan arazilerden, kırlık ve ormanlık alanlarda gelir elde etmenin en kazançlı yolu olarak görülen arıcılık, tarım ile uğraşan orta ve büyük ölçekli işletmelerde de ek gelir kapısıdır.

Bu bölümde arı ve bal konusunu, ulaşabildiğimiz antik kaynaklar, epigrafik ve arkeolojik eserler bağlamında, tüm Anadolu yarımadası yerine antikçağda Anadolu yarımadası için kullanılan Küçük Asia (*Asia Minor*)³⁷ yarımadası kapsamında değerlendirmeye çalışacağız. Bir başka deyişle, çalışma konumuzu *Troas, Mysia, Aiolis, Ionia, Lydia ve Karia* bölgelerinde yaşayan eski Anadolu halkı açısından ortaya koymaya çalışacağız. Burada, genel durumu izah açısından fevkalade önemli bir olayla karşı karşıya bulunmaktayız. Çeşitli bitki örtüsü ve farklı iklim bölgelerine sahip olan ülkemizdeki bu doğal ekolojik zenginlik, günümüzde olduğu gibi antik dönemlerde de bir çok ülkeyi nektar ve polen veren bitkiler bakımından gerçekten de kıskandıracak özelliktedir. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi biz burada antik döneme ait mümkün olduğunca ulaşabildiğimiz kaynakların - *antik yazarlar, epigrafik ve arkeolojik eserler* - bize sunduğu bilgiler ışığında Batı Anadolu bölgesinde yapılan arıcılık, bal ve üretim alanları hakkındaki bilgileri vermeye çalışacağız. Her ne kadar Batı Anadolu bölgesindeki tüm bu antik bölgeler uygun çevre şartları itibarıyla arıcılığa uygun olmalarına karşın ne yazık ki ulaşabildiğimiz antik kaynaklar hepsi hakkında bize konuyla

---

Anadolu'ya ilk gelenler Aioller idi. Yunanistan'daki Tesalya ve Boiotia bölgelerinden gelen Aioller, Lesbos Adası ile Batı Anadolu'nun kuzey kesimine yerleştiler. Bu nedenle bu bölge Aiolis adını aldı... Daha sonra Ionlar, Batı Anadolu'nun orta kesimine yerleştiler ve bölge onların adından dolayı Ionia ismini aldı. Kuşkusuz, Ion kolonizasyonu, Aiol kolonizasyonundan sonra ama yine İ.Ö. 10. yüzyıl sonlarında gerçekleşmişti... Son olarak da Dorlar, Batı Anadolu'nun güneybatı köşesi ile karşısındaki adalara, özellikle Rhodos ve Kos'a (İstanköy) yerleştiler... Ege ve Dor Göçleri hakkında daha detaylı bilgi için bkz. O. Tekin, **Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008, s. 52-73.

³⁶ Anadolu yarımadasındaki yer adları ve Anadolu'nun tarihi coğrafyası hakkında bkz. V. Sevin, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I**, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.

³⁷ "Antik Çağ'da Anadolu yarımadası için *Asia* ya da *Küçük Asia* denmektedir. Bu adın ilk kez ne zaman ortaya çıktığı ve yarımadanın hangi bölümünü ifade ettiği konuları çok açık değildir. Ancak, Homeros'ta (II.II 461) *Kaystros* yani *Küçük Menderes* yöresi; *Arkhilokhos*'ta *Lydia*; *Mimmermos*'ta ise *Ionia*'da *Kolophon* ve bunun güneyindeki *Ephesos*'a doğru uzanan saha için kullanılmış görülmektedir. (...)

Anlaşılabileceği üzere, eski çağlarda *Küçük Asia* deyimini bugünkünden farklı ve çok daha dar bir mekân tanımlamaktadır. Buna karşılık, *Küçük Asia*'nın yerine çoğu kez de *Anadolu* sözcüğü ile karşılaşılmaktadır. Doğru ya da "güneşin doğduğu yer" anlamına gelen Yunanca *Anatole* sözcüğü III. yüzyıldan beri görülmektedir. Bu sözcük *Küçük Asia*'nın yanında, daha geniş kapsamda, *Küçük Asia* ile birlikte Suriye, Mezopotamya ve Mısır'ı da içine alacak şekilde kullanılmıştır. Bu ada VIII. yüzyıldan sonra daha sık rastlanır. (...)" Bkz. Sevin, a.g.e., s. 2-3.

ilgili ne yazık ki kesin bir bilgi sunmamaktadır. Diğer yandan yine de metinlerde rastlanan ve aşağıda bahsedeceğimiz bazı bölgelere ait arıcılık ve bal üretimi hakkında şunları biliyoruz.

Antik kaynaklar, günümüzde Aydın ve Muğla illerinin büyük bir bölümü ile Denizli ilinin batı uç kesimlerini kapsayan Karia³⁸ bölgesinde arıcılığın bölgede üretilen şarap ve kuru meyve özellikle incir kadar önemli bir yere sahip olduğu hakkında bilgiler vermektedir. Unutmayalım ki, günümüzde de özellikle Muğla ve Aydın yöresindeki çam ormanları, çok yüksek bal verimi ile Türkiye'nin en büyük bal depolarıdır. David Magie'nin *Anadolu'da Romalılar* adlı kitabının Batı Anadolu'nun zenginliklerini ele aldığı 2. bölümünde ('Batı Anadolu ve Zenginlikleri') bölgede yetiştirilen ve ihraç ürünlerinden biri olan bal ile ilgili şu cümleler geçmektedir: "Bu bölgenin ihraç malları arasında, komşu kasaba Theangela (Kaplan Dağı-Bodrum)'dan M.Ö. III. yüzyılda Mısır'a gönderilen bal bulunmaktadır."³⁹

İ.Ö. IV. yüzyılın ikinci çeyreğinde Mausolos tarafından Yunan örneklerine göre genişletilerek yeniden kurulduğu bilinen Theangela⁴⁰ kenti Bodrum'un 14 km doğu-kuzeydoğusunda, Etrim köyüne hâkim bir tepenin üzerinde yer alır. Epigrafik veriler ışığında Theangela'da bal üretiminin kent ekonomisi açısından önemli bir gelir kaynağı olduğunu saptayabiliyoruz. Söz konusu yazıtlardan ilki İ.Ö. IV. yüzyıl sonlarında Theangela ile yerel bey Eupolemos arasında imzalanan kapitülasyon antlaşmasıdır. Kent, uzun bir kuşatmadan sonra Kassandros'un komutanlarından olduğu anlaşılan Eupolemos'un eline düşmüş ve akabinde de Eupolemos ile Theangela arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Yazıt her ne kadar savaş sonrası her iki tarafın askerlerinin geleceğini ilgilendiren kararlara ait olsa da yazıtın ilk satırında arı kovanları (ζμήνη) üzerindeki bir vergiden söz etmesi açısından konumuz ile yakından ilişkilidir.⁴¹

Kent yerleşiminde ele geçirilip yayımlanan bu yazıt, kentin yerel beye yani Eupolemos'a kovan başına vergi ödemek zorunda olduğunu ortaya koymaktadır.

Kent ekonomisinde balın önemli bir yere sahip olduğunu gösteren bir başka yazıtta ise kentin onurlandırdığı bir kişiye ξένια olarak iki çömlek bal verileceğinden söz edilmektedir.⁴²

Anılan bu yazıtta kentin hatırı sayılır birine iki çömlek balı 'misafirperverlik' armağanı olarak verilmesinden bahsedilmesi gayet doğaldır. Nitekim yukarıda da söylediğimiz gibi balın

³⁸ "(...)Bölgede zeytincilik ve incirciliğin de dikkat çekici bir yeri olduğu anlaşılmaktadır. Zeytincilik, tümüyle Akdeniz ikliminin etkisi altındaki Maiandros vadisi ile kıyı kesiminde etkindir. Nitekim Karia'da üretilen zeytinyağının ünü İ.Ö. IV. Yüzyılda Atina'ya değin uzanmıştı. Soğuk rüzgarlardan korunmuş yerleri seven incir ağaçları ise –günümüzdeki gibi– özellikle Maiandros ovasında yoğunlaşmış olmalıydı. Nitekim Strabon (630) Karia Antiokheiası'nın ürettiği "üç yapraklı" denen kuru incirlerden; Plinius (N.H., XIII 59) ise Knidos yöresi incirlerinden söz etmektedir. Bunun yanında kuru incirin Kaunos'un en önde gelen ihraç ürünlerinden biri olduğu; Mısır ve İtalya'ya giden gemilere büyük miktarlarda yüklendiği de bilinmektedir (Athen. III 76a; Str. 651)...Bölgede arıcılığın da önemli bir yeri vardı. Nitekim Karia balı İ.Ö. III. yüzyılda denizyoluyla Mısır'a değin gönderilmekteydi.(...)" Bkz. Sevin, a.g.e., s. 130–131. Ayrıca bölgenin tarihi coğrafyası hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Sevin, a.g.e., s. 105–131.

³⁹ D. Magie, *Anadolu'da Romalılar 2: Batı Anadolu ve Zenginlikleri*, Çeviri: Nezh Başgelen, Ömer Çapar, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002, s. 36.

⁴⁰ "Karia'nın merkezindeki bu kentin eski adı Leleglerin kurduğu sekiz kentten biri olan Syangela idi (Str. XIII.1.59). Daha sonra Theangela adını alan bu kent, Kaplan Dağı'nın eteğindeki Etrim Köyü'ne lokalize edilmektedir. İ.Ö. 544 yılında Persler tarafından yakılıp yıkılan bu kent, tümüyle ıssızlaşmamakla birlikte, biraz güneydoğusundaki yeni yerine (Etrim/Kaletepe) taşındı. Attika-Delos Birliği'nin ilk üyelerindendi ve İ.Ö. 480 yılındaki Salamis savaşı sırasında İran donanmasının Kariyalı kaptanları arasında görülen Pigres'in sülalesinden aynı adlı bir beyin yönetimi altındaydı (Hrd. VII.98)." Bkz. Sevin, a.g.e., s. 124.

⁴¹ Magie, a.g.e., s. 116, d.n. 102; Lenger, a.g.m., s. 30.

⁴² Bkz. Magie, a.g.e., s. 116, d.n. 102.

kentin ihraç ettiği ürünler arasında ilk sırada olduğu göz önüne alınacak olursa kentin hatırı sayılır bir kişiye iki çömlek bal hediye etmesi sonucunda balın kent açısından ne kadar önemli bir ürün olduğu daha iyi bir biçimde anlaşılabilir.

Aynı şekilde bal, Roma dönemine kadar yaşadığı bilinen kentin Hellenistik Dönem'e ilişkin ekonomisinde de önemli bir rol oynamaya devam etmiştir. Nitekim İ.Ö. III. yüzyılda Mısır'da hüküm süren II. Ptolemaios'un finans bakanı olan Apollonius'un özel sekreteri Kaunos'lu Zenon'un arşivinden gelen papirüs kayıtları bu görüşün en belirgin kanıtlarıdır. Veli Sevin, 'Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I' adlı eserinde bu durumu aynen şöyle tanımlamaktadır: "...Karia balı, İ.Ö. III. yüzyılda denizyoluyla Mısır'a değin gönderilmekteydi."⁴³

Diğer Savaş Lenger de "Antik Çağda Karia Bölgesi'nde Bal" isimli makalesinde yüküyle birlikte listelenen bir gemi kaydından söz etmektedir. Söz konusu geminin listelenen kargosunda "(...) 7 yarım kavanoz Theangela, 1 yarım kavanoz Rhodos, 1 stannos Attika, 1 yarım kavanoz Lykia ve 4 yarım kavanoz Korykos (?) ve küçük kavanozlarda Syria balı (...)" yüklü olduğu anlaşılmaktadır.⁴⁴

Özet olarak bölgede arıcılığın başlı başına gelişmiş bir sektör olduğu sonucuna varılmaktadır.

Anadolu'nun tarihi ile ilgili kaynaklar kuşkusuz çok çeşitlidir. Antik yazarlar, yazıtlar, sikkeler ve kazıların ayrı ayrı katkıları vardır. Bildiğiniz üzere, antikçağın siyasal, ekonomik, sosyal ve kültürel yaşamının araştırılmasında kullanılacak, tarihsel değerlendirmeye hazır kaynaklardan birini de sikkeler oluşturmaktadır. Aynı şekilde 'Eski Anadolu'da arı ve bal' konusunda sikkelerin de elbette önemli katkıları bulunmaktadır. Örneğin Dünyanın yedi harikasından biri olan Artemis Tapınağı'nın bulunduğu Ephesos antik kentinde basılan elektron sikkelerin ön yüzlerinde arı betimi bulunmaktadır.

"Myken uygarlığının çöküşünü izleyen yıllarda, yani karanlık çağ olarak adlandırılan dönemde kıta Yunanistan'dan gelen göçmenler Ionia bölgesine yerleşmişler ve burada kurdukları kentler kısa sürede gelişip zenginleşmişlerdir. Öylesine gelişmişlerdir ki, kendileri de Akdeniz dünyasının çeşitli bölgelerinde koloniler kurmuşlardır. Herodotos, 12 Ionia kentinin bir araya gelerek kurduğu bir birlikten söz eder. Panionion adını taşıyan bu birliğe dahil olan kentler, Miletos, Myus, Priene, Ephesos, Kolophon, Teos, Lebedos, Erythrai, Klazomenai, Phokaia, Samos ve Khios'tur; daha sonra bunlara onüçüncü kent olarak Smyrna da katılmıştır. Fakat bu kentlerin bir kısmı ancak Hellenistik dönemden başlayarak sikke basmaya başlamıştır."⁴⁵

Ionia⁴⁶ bölgesinde sikke darbı İ.Ö. VII. yüzyılın son çeyreğinde başlamış olup ilk sikkeler elektrondan basılmıştır. Elektron sikke basan kentler arasında Ephesos, Miletos, Phokaia, Erythrai, Klazomenai, Khios ve Samos'u sayabiliriz.

⁴³ Sevin, a.g.e., s. 131.

⁴⁴ Yazar adı geçen makalesinde Theangela kenti ile birlikte bölgedeki diğer kentlerden de -Kalymnos, Knidos, Pidasa, ve Olymos- tek tek söz etmektedir. Bkz. Lenger, a.g.m., s. 30.

⁴⁵ O. Tekin, **Antik Numismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1992, s. 77.

⁴⁶ Klasik Ionia genel olarak, doğuda Lydia, güneyde Karia, kuzeyde de Aiolis bölgeleriyle komşudur; batısı tümüyle Ege Denizi ile sınırlanmaktadır. Söz konusu bölge günümüzde İzmir ve Aydın illerinin Ege denizi kıyısındaki tüm batı kesimi ile Yunanistan'ın Sakız ve Sisam adalarını kapsıyordu. Bölgenin genel tarihi, tarihi coğrafyası ve kentleri için bkz. Sevin, a.g.e., s. 81-103.

İonia'nın en eski yerleşimlerinden biri olan Ephesos'un geçmişi en azından İ.Ö. III. binyıla dayanır. İ.Ö. II. binyılın ikinci yarısına ait Hitit belgelerinde adı olasılıkla *Apaşaş* olarak geçmektedir. Bu zamanda yerini değiştirmiş, Selçuk Tepesi'nin yamaçlarına ve Artemis Tapınağı çevresine taşınmıştır. Bölgede eskiden oturanların Strabon⁴⁷ ve Pausanias'da⁴⁸ Lelegler, Karlar ve Lydler olarak gösterilmesinden dolayı Ephesos'ta Grek öncesi bir yerleşmenin var olduğu kabul edilebilir. İ.Ö. 1000 yıllarında Attika'dan, Atina Kralı Kodros'un oğlu Androklos'un önderliğinde gelen Ion göçmenlerini kabul eden Ephesos, Pion (Panayır) dağının eteklerinde, Artemis Tapınağı'nın 1200 m kadar batısındaki yeni yerine taşındı ve surlarla çevrildi. İ.Ö. VII. yüzyıl ile VI. yüzyılın ilk yarısı içinde Lydia Devleti ile dostluk ve akrabalık ilişkileri geliştirdi. İ.Ö. 545-334 yılları arasında genellikle Akhaimenidler'e bağlı kaldıysa da bu egemenlikten kurtulmak ümidiyle, 499'da başlatılan ayaklanmaya, İ.Ö. 479'dan sonra da Attika-Delos Deniz Birliği'ne katıldı. Kent, İ.Ö. V. yüzyılın son çeyreğindeki Peloponnesos Savaşları sırasında Spartalılar'a yandaş oldu. Ancak İ.Ö. 386 tarihinden İ.Ö. 334'e değin kesin kes İranlılar'ın egemenliği altına giren kent Büyük İskender'in ölümü sonrasında önce Lysimakhos'un eline geçti onun ölümünden sonra da Seleukoslar ve Ptolemaioslar'ın yönetimine girdi. Ve İ.Ö. 188 yılındaki Apameia Barışı ile Romalılarca Pergamon Krallığı'na bırakıldı. İ.Ö. 133 yılından itibaren ise Roma'nın Asia Eyaleti'nin sınırları içine alındı.⁴⁹

Kentin bu kısa tarihinden de anlaşılacağı üzere geleneğe göre Atinalı kral Kodros'un oğlu Androklos'un öncülüğünde İonialı kolonistlerce kurulan Ephesos'un (Efes), gerek İ.Ö. VII. yüzyılın son çeyreğinde bastığı elektron sikkelere gerekse İ.Ö. V.yüzyıl ortalarında bastığı gümüş drahmilerinin ön yüzlerine baktığımızda karşımıza hep arı motifi çıkmaktadır. Dahası İ.Ö. IV. yüzyılda çok sayıda basılan ve Rhodos ağırlık sisteminde olan gümüş tetradrahmilerinin ön yüzlerinde de arı tipinin kullanılmaya devam edildiği görülmektedir.⁵⁰ Numismatik terminolojisinde 'tip' (τύπος) olarak adlandırılan sikke üzerindeki resim, sikkeyi basan kişi, kent ya da devleti tanımamıza yardımcı olur. Çünkü sikkenin üzerinde yer alan resim veya betim, sikkenin en önemli özelliğinden biridir. Sikke basımı bağımsız kentlerin tekeline geçince sikkeler üzerinde görülen tipler de kentlerin kendilerini tanıtıcı tipler oldu. Bu tip bazen kentin kutsadığı bir tanrı ya da tanrıça, bazen kentin mitolojisinde ya da tarihinde yeri olan bir figür ve bazen de doğal zenginliğini gösteren yöresel bir ürün olabiliyordu. Bazı durumlarda sikkenin arka yüzünde, ön yüzdeki tanrı ya da tanrıçanın atribüsü (hayvan, bitki ya da bir nesne) yer alıyordu. Ayrıca, sikke üzerinde tanrının kendisi yerine yalnızca onun karakteristik bir atribüsü de yer alabiliyordu. Örneğin üzerinde lir, üçayaklı kazan, defneyaprağı ya da aslan tiplerinden biri bulunan ve Apollon'u temsil eden sikkeler bu tür daralara güzel bir örnektir.⁵¹

Yukarıda sözünü ettiğimiz üzere Dünyanın yedi harikasından biri olan Artemis Tapınağı'nın bulunduğu Ephesos antik kentinde İ.Ö. VII. yüzyılın son çeyreğinden başlayarak IV. yüzyıla kadar basılan kent sikkelerinin ön yüzlerinde yer alan tip her zaman aynı kalmış ve arı tipi kullanılmıştır.⁵² Konuşan bu kent sikkelerinin ışığında anlaşılacağı üzere, ön yüzde yer

⁴⁷ Strabon XIV.1.21.

⁴⁸ Pausanias VII.2.8.

⁴⁹ Kentin genel tarihi için bkz. Sevin, *a.g.e.*, s. 94-95; ayrıca kentin tanrı ve kahraman ktitesi için bkz. A. Pekman, **Eskiçağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahraman Ktitesleri**, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970, s. 31-33.

⁵⁰ Tekin 1992, *a.g.e.*, s. 78.

⁵¹ Antik Numismatik biliminde kullanılan tipler hakkında bkz. Tekin 1992, *a.g.e.*, s. 16-19.

⁵² Ephesos kent sikkeleri için bkz. B. V. Head, **Catalogue of the Grek Coins of Ionia BMC (British Museum Catalogue)**, Printed by Order of the Trustees of the British Museum, London, 1892, s. XVIII; 47-109; Pl. IX-XIV.

alan arı sembolü, Anadolu'nun yerli ana tanrıçalarından Artemis Ephesia'yı ve kültürünün beşiği olan adıyla özdeş Ephesos antik kentini temsil etmektedir.

Konumuz bakımından bu kent sikkeleri üzerindeki arı tipi, bize kentin kutsadığı tanrıçaya ilişkin önemli bilgiler vermesi açısından oldukça önemlidir. Aşağıda sözünü edeceğimiz üzere, Ephesos kült hiyerarşisinin de arı motifi çevresinde geliştirilmiş olabileceği sonucu ortaya çıkmaktadır.

Mitoloji ve antik dinlerle ilgilenenlere tanrıça Artemis hakkında temel bilgileri bir arada bulabilecekleri küçük bir el kitabı (Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis) hazırlayan Güler Çelgin, adı geçen eserinde 'Anadolu Artemis'i başka bir deyişle Artemis Ephesia ile ilgili olarak aynen şu cümleleri kullanmaktadır.⁵³

“Antik çağda Anadolu'da kültü bakımından önemli bir yer tutan Ephesos şehrinin tanrıçası da Artemis adını alır. Fakat Anadolu'da başka yerlerde olduğu gibi, burada da Hellen tanrıçasıyla aynı ismi taşıyan tanrıçanın menşesinde çok eskiye dayanan bir geleneği sürdüren eski Anadolu tanrıçasını aramak yerinde olur. Tanrıçanın Hellen tanrıçasının ismini alması şöyle açıklanabilir: Hellenlerin kolonizasyonundan önce Ephesos yöresinde Lelegler ve Karlar oturmaktaydı. Bazı yazarlara göre bu topluluklar Leto adında Semitik orijinli bir toprak tanrıçasına tapıyorlardı. Bazı yazarlara göre de buradaki tanrıça bütün tabiatın hakimi olan Kybele idi. Helenler yaklaşık olarak İ.Ö. 10.y.y.'da Ephesos'a geldikleri zaman orada kendilerinden önceki halkın taptığı bu tanrıçayı buldular. Tanrıların anası kabul edilen ve kültü çok yaygın olan bu tanrıçanın birçok özelliklerinin, kendi tanrıçalarıyla gösterdiği benzerliklerin farkına varınca bir birleştirme politikası (synkretizm) izleyerek bu tanrıçaya Artemis ismini vermek suretiyle Hellenleştirdiler. Bu birleştirmenin sonucunda Ephesos tanrıçası, Hellen Artemis'inin bazı özelliklerini almakla beraber, eski Asiatik tanrıçanın bazı niteliklerini sürdürmüştür. Tanrıça aşağıda anlatacağımız özellikleri ve tasvirleriyle Kybele'yi hatırlatmaktadır. Hatta Kybele'nin isimlerine benzer bazı epithetler aldığı da görülmektedir: μεγάλη μεγίστη, θεα Ἄρτεμις (en büyük tanrıça Artemis), Ἐφέσου ἀνασσα (Ephesos'un hâkimi). Ayrıca bir metinde geçen μαινάδα (menad), θυάδα (bakhant), φοιβάδα (kâhin), λυσσάδα (çilgün, kendinden geçmiş) kelimeleri Ephesos Artemis'inin Kybele'ye kadar giden orgiastik karakterini ortaya çıkartmaktadır.

Hellen Artemis'i bir doğum tanrıçası olarak kabul edilmesine ve kadınları himayesine rağmen, her şeyden önce bakire bir karaktere sahiptir. Ephesos tanrıçası ise, analık vasfının bariz bir şekilde ortaya çıkmasıyla ondan ayrılmaktadır. Göğüslerinin çokluğundan dolayı verilen Artemis Polymastos (Çok Göğüslü Artemis) isminin de gösterdiği gibi, bolluğu ve bereketi temsil eden bir tanrıçadır. Bu özelliğinin bir sonucu olarak bütün tabiata hükmeder, toprağın gelişmesine ve ürün vermesine nezaret eder. Ayrıca hayvan hayatını düzenler, vahşi hayvanları evcilleştirmek suretiyle evcil türlerin korunmasını sağlar.

Yukarıda belirttiğimiz gibi, Ephesos Artemis'i Hellen Artemis'inin bazı niteliklerini de taşımaktadır. Nitekim, Yunan etkisiyle bir ay tanrıçası olarak kabul edilir. Ephesos'ta bulunan bir adak listesinde Artemis Lampadephoros (meşale taşıyan Artemis) ismi geçmektedir. Ephesos sikkeleri üzerinde de ay tanrıçasıyla ilgili atribüleri görmek mümkündür.

Bundan başka, Hellen Artemis'inde gördüğümüz şehirleri koruyucu özellik bu tanrıçada da bulunmaktadır. Hatta, bazı efsanelere göre, Ephesos şehrini Artemis'in kurduğu ve bu yüzden de Arkhegetis (şehrin kurucusu) adını taşıdığı kabul edilir. Ephesos'un

⁵³ G. Çelgin, **Artemis: Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde**, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1986, s. 43–48.

kapılarına yerleştirilen bir heykeli de şehri koruyucu bir görev yapar gibi görünüyordu. Artemis, bir şehir tanrıçası olarak kabul edilmesi sonucu, şehir hayatını, ticari ve politik antlaşmaları da yönetir. Ayrıca, Hellen Artemis'i gibi, denizci bir tanrıça olarak da kabul edilir. Zaten Ephesos şehri antik çağın en önemli limanlarından biriydi. Rahipler heyeti de Naubatountes (gemiye binenler) adını taşımaktaydı. Tanrıçanın en eski rahibesi bir Okeanid olan Hippo idi ve deniz kuşları ona hasredilirdi. Bir efsaneye göre de, Ephesos şehrinin ve tapınağının kuruluşunda bir balık önemli rol oynamıştı.

...

Ephesos'taki Artemis kültürünün oldukça kalabalık bir teşkilatı, giderleri karşılamak için zengin bir hazinesi ve dengeli bir bütçesi vardı. Kaynaklar tapınağa hizmet eden personelin idari yapısı hakkında epeyce bilgi vermektedir. Baş rahip Arkchiereus ismini taşıyordu; yaptığı göreve ise Arkhierosyne (baş rahiplik) deniliyordu. Baş rahibin nezareti altında her biri belli bir işle görevli rahip ve rahibe heyetleri vardı. (...)

Kültün rahibeleri de, Mellierai (yeni, acemi rahibeler), Hierai (rahibeler), Parierai (eski rahibeler), Hieropoioi (ücretli rahibeler) şeklinde sınıflandırılmıştı. (...)"

Çelgin'in bu açıklamalarından şu sonuca varabiliriz; Ephesos'ta tapılan, kült ve tapınağının bulunduğu yerin ismini de epithet olarak alan Artemis Ephesia tıpkı Anadolu'nun diğer yerlerinde de tapılan değişik epithetler altında anılan Artemisler gibi, Hellen Artemis'inden en büyük özelliği olan analık karakteriyle ayrılmaktadır. Bu özelliğin meydana gelişinde ise Anadolu'da çok eski çağlardan başlayarak etkisini sürdüren anaerkil aile düzeni egemen olmuştur. Nitekim kadın unsurunun üstünlüğü ve önemi böylece dinde de kendini hissettirmiştir. Yani Ephesos Artemis'i ve Artemis adını alan Anadolu'daki tüm tanrıçalar, Anadolu'daki Ana Tanrıça kültürünün devamı niteliğindedir.

Bundan başka, kültürün rahibeleri arasında sayılan Mellierai isimli rahibeler de adlarını 'arı' anlamına gelen 'melissa (μέλισσα)'dan almışlardır. Bu durumda Ana Tanrıça da 'Arı Kraliçe' unvanını taşımaktadır. Hatta Tanrıça'nın -Artemis Polymastos (Çok Göğüslü Artemis)- kült heykelinde göğüslerin boğa testisi olabileceği yönündeki savlara karşın göğüslerin erkek arı gövdesi ya da arı yumurtası olduğuna ilişkin görüşler de bulunmaktadır. Ancak aynı kült heykelinde tanrıçanın eteğinde alt alta altı kattan oluşan dörtgen çerçeveler vardır ki; her dörtgenin içinde kabartma şeklinde aslanlar, keçiler, boğalar, grifonlar, sphenksler ve arılar görülür. Bunlar tanrıçanın bolluk ve bereket simgeleri olmalıdır.

Öte yandan, Karia ve Ionia bölgeleri dışında Batı Anadolu'nun antik çağlardaki bir başka bölgesi olan Aiolis de kusursuz güzellikte ürettiği balları ile bilinmektedir. Günümüzde İzmir ilinin kuzey kesimi ile Yunanistan'ın Midilli adasını kapsayan bölge, antik çağlarda doğuda Lydia, güneyde Ionia, kuzeyde de Mysia bölgeleriyle komşudur; batısı ise tümüyle Ege Denizi ile sınırlanmaktadır.⁵⁴ Siyasi ve ekonomik açıdan komşuları Ionlar tarafından gölgelenmiş olan Aioller müzik ve şiire düşkün içine kapanık, tutucu bir halk görünümündedirler. Aiolis'in iklimi tipik Akdeniz iklimi özelliklerini taşır, Halikarnassos'lu ünlü tarihçi Herodotos, Aiolis için "Aiollar, toprağı Ionlarinkinden daha bereketli, ama havası onun kadar güzel olmayan bir ülkede yerleşmişlerdir" demektedir.⁵⁵ Veli Sevin de 'Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I' adlı eserinde Aiolis bölgesinin endüstriyel kaynakları ve

⁵⁴ Bölgenin genel tarihi, tarihi coğrafyası ve kentleri için bkz. Sevin, a.g.e., s. 73- 80.

⁵⁵ Herodotos I. 149.

ekonomik durumunu aynen şu sözlerle anlatmaktadır⁵⁶: “(...) Etrafındaki engebeler nedeniyle soğuk rüzgarlardan korunmuş olan Aiolis kıyasla Akdeniz ikliminin çeşitli ürünlerinin yetişmesine elverişliydi. Ancak bu kıyı kesimi –günümüzde olduğu gibi- eski devirlerde de zeytinlikleriyle ünlü olmalıydı. Nitekim Kuzey Aiolis kentlerinden Elaia'nın zeytin-zeytinlik anlamına gelen adından da anlaşılacağı üzere zeytincilik öteki bölgelere kıyasla daha gelişmişti. Nitekim günümüz Türkiye'sinde de zeytinliklerin en yoğun olduğu yer bu kıyı kesimidir. Ayrıca Elaia yöresinin kekik kaplı dağlarında kusursuz güzellikte bal üretilmekteydi.(...)”

Demek ki, bölgenin kuzeyinde yer alan ve aynı zamanda bir liman kenti olan Elaia (Kazıkbağları/Zeytinbağ) her ne kadar adından da anlaşılacağı üzere zeytin üretimi ile tanınmış olsa da kekik kaplı dağlara sahip olduğu ve burada yetişen kusursuz güzellikteki balı ile de bilinmektedir.

Her şeyi hesaba kattığımızda her ne kadar kimi dönem ya da bölge/merkez hakkında ayrıntılı veriler aktarılamamış olsa da ülkemizin antikçağlarına ilişkin arıcılık ve bal konusundaki durumu mevcut kaynakların sunduğu veriler dikkate alınarak derlenmeye çalışılmıştır. Bir başka deyişle daha önce ortaya çıkmış ancak dağınık bir durumda bulunan arıcılık ve bal hakkındaki bilgiler bir arada ve sistemli bir şekilde değerlendirilmiştir. Sonuç olarak arı ve bal, ilk tarihi çağlardan başlayarak kronolojik sıra düzeni içinde o dönem Anadolu'sundaki eski çağ toplumlarının sosyo-ekonomik ve kültürel yaşamında en az günümüzdekine paralel seviyede büyük bir öneme sahip olmuşlardır.

---

⁵⁶ Sevin, *a.g.e.*, s. 80; gerek Aiolis gerekse diğer Batı Anadolu bölgelerinin antikçağdaki ekonomik durumları için ayrıca bkz. H. Malay, “Batı Anadolu'nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu”, **E.Ü. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi**, 2 (1983), s.50-61.

Kaynakça

- ALBAYRAK, İrfan, “Kültüpe’den Değişik Bir Masraf Listesi”, *Archivum Anatolicum*, 5 (2002), s.1–10.
- ALP, Sedat, *Song, Music and Dance of Hittites: Grapes and Wines in Anatolia During The Hittite Period*, Kavaklıdere Cultural Publications, Ankara, 2000.
- ALPARSLAN, Metin, *Hittitolojiye Giriş*, Türk Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü, İstanbul, 2009.
- ATHENAIOS, *Deipnosophiston (The Deipnosophists of Athenseus of Naucratis)*, Çev.: C.B. GULICK, Loeb, London, 1951.
- BULUT, Süleyman, “Tarih ve Arkeolojide Arıcılık”, *Çine Arıcılık Müzesi: Çalıştay ve Panel Bildirileri*, Editör: Prof. Dr. Nevzat ÇEVİK, Öğr. Gör. Mustafa KÖSOĞLU, (2010), s.21–25.
- ÇELGİN, Güler, *Artemis: Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1986.
- ERKUT, Sedat, “Hititler’de Arı ve Bal”, *Acta Turcica*, 1/1 (2011), s.36–39.
- HEAD, Barclay V., *Catalogue of the Grek Coins of Ionia BMC (British Museum Catalogue)*, Printed by Order of the Trustees of the British Museum, London, 1892.
- HERODOTOS, *Tarih*, Çev.: Müntekim ÖKMEN, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2006.
- HOFFNER, Harry A., *Alimenta Hethaeorum Food Production in Hittite Asia Minor*, American Oriental Series, 1974.
- IMPARATI, Fiorella, *Hitit Yasaları*, Çev.: Erendiz ÖZBAYOĞLU, İtalyan Kültür Heyeti Arkeoloji Araştırmaları Bölümü, Ankara, 1992.
- KARAUĞUZ, Güngör, *Hititler Dönemi’nde Anadolu’da Ekmek*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2006.
- LENGER, Dinçer Savaş, “Antik Çağda Karia Bölgesinde Bal”, *Acta Turcica*, 1/1 (2011), s.28–35.
- MAGIE, David, *Anadolu’da Romalılar 2: Batı Anadolu ve Zenginlikleri*, Çeviri Neziha BAŞGELEN, Ömer ÇAPAR, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2002.
- MALAY, Hasan, “Batı Anadolu’nun Antik Çağdaki Ekonomik Durumu”, *E.Ü. Arkeoloji ve Sanat Tarihi Dergisi*, 2 (1983), s. 50–61.
- MELLAART, James, *Çatalhöyük Anadolu’da Bir Neolitik Kent*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2003.
- MEMİŞ, Ekrem, *Eskiçağ Türkiye Tarihi: En Eski Dönemlerden Pers İstilasına Kadar*, Çizgi Kitabevi, Konya, 2002.
- MURAT, Leyla, “Ammihatna Ritüelinde Hastalıklar ve Tedavi Yöntemleri”, *Archivum Anatolicum*, VI/2 (2003), s.89–109.
- PAUSANIAS, *Hellados Periegesos (Description of Greece)*, Çev.: W.H.S. JONES, Loeb, London, 1954.
- PEKMAN, Adnan, *Eskiçağda Bazı Anadolu Şehirlerinin Tanrı ve Kahraman Ktistesleri*, İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1970.

- PLINIUS, *Naturalis Historia (Pliny Natural History)*, Çev.: H.R. RACKHAM, Loeb, London, 1958.
- REYHAN, Esmâ, "Eski Anadolu Kültüründe Büyü ve Büyücülük", *Akademik Bakış*, 2/2 (2008), s.227–242.
- REYHAN, Esmâ, "The Missing God Telipinu Myth: A Chapter from the Ancient Anatolian Mythology", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 45 (2009), s.85–106.
- REYHAN, Esmâ, "Hititlerde Gündelik Hayata Dair İktisadi İlişkiler", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 47 (2010), s.65–82.
- ROSENBERG, Donna, *Dünya Mitolojisi: Büyük Destan ve Söylenceler Antolojisi*, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.
- SALİH, Bekir, T. Sipahi, E. Oybak Dönmez, "Ancient nigella seeds from Boyalı Höyük in North-central Turkey", *Journal of Ethnopharmacology*, 124 (2009), s.416–420.
- SEVİN, Veli, *Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 2001.
- SEVİNÇ, Fatma, "Hititler'de Ölümlere ve Yeraltı Tanrılarına Sunulan Kurbanlar" Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, (Yayınlanmamış Doktora Tezi).
- SÖNMEZ, Barış, "Balın İnsan Sağlığındaki Yeri ve Önemi", *Uludağ Bee Journal*, 3 (2004), s.127–130.
- STRABON, *Geographika: Antik Anadolu Coğrafyası Kitap: XII-XIII-XIV*, Çev.: Adnan PEKMAN, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2000.
- STURTEVANT, Edgar Howard, "Some Hittite Words", *Language*, 4 (1929), s.228–231.
- TEKİN, Oğuz, *Antik Numismatik ve Anadolu (Arkaik ve Klasik Çağlar)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 1992.
- TEKİN, Oğuz, *Eski Yunan ve Roma Tarihine Giriş*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2008.
- ÜNAL, Ahmet, *Anadolu'nun En Eski Yemekleri Hititler ve Çağdaş Toplumlarda Mutfak Kültürü*, Homer Kitabevi, İstanbul, 2007.